

Список використаних джерел

1. Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами : зб. наук. пр. - К. : Ун-т "Україна", 2010. - № 7 (9). - 561 с.
2. Бут Т. И. Политика включения и исключения в Англии: в чьих руках сосредоточен контроль / Т. И. Бут // Соц. инклюзия в образовании. - М., 2003. - С. 17.
3. Вступ до абілітації та реабілітації дітей з обмеженнями життєдіяльності : навч.-метод. посіб. - К. : ГЕРБ, 2007. - 288 с.
4. Закон України про ратифікацію Конвенції про права інвалідів та Факультативного протоколу до неї // Офіц. вісн. України. - 2010. - № 17.
5. Інвалідність та суспільство : навч. посіб. - К., 2011. - 151 с.
6. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 26 черв. 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. - 1996. - № 30. - Ст. 141. - Із змін., внесеними згідно із законом № 2222-IV від 8 груд. 2004 р. // Відом. Верхов. Ради України. - 2005. - № 2. - Ст. 44.
7. Матеріали до проекту Національної доповіді Комітету ООН з прав інвалідів. - Режим доступу : <http://www.dsiv.gov.ua/>
8. Шевцов А. Г. Сучасні проблеми освіти і професійної реабілітації людей з вадами здоров'я / А. Г. Шевцов. - К., 2004. - С. 200.

Ольга Мордань,
аспірант кафедри соціальної
і гуманітарної політики НАДУ

Об'єктивні чинники впливу на державну політику щодо соціального захисту дітей, які залишилися без піклування батьків

У статті аналізуються об'єктивні чинники, що призводять до втрати дитиною батьківського піклування, надаються пропозиції щодо поліпшення реалізації державної політики у сфері соціального захисту позиротілих дітей.

Ключові слова: сирітство, бездоглядність, сім'ї з дітьми, сім'ї у складних життєвих обставинах.

In this article objective factors which stimulate the processes of children losing parental care are analysed, propositions concerning improvement of public policy in the area of social protection of children left without parental care are given.

Key words: orphanage, dereliction, families with children, families in difficult life conditions.

Постановка проблеми. Обов'язок щодо утримання та виховання позиротілих дітей конституційно закріплений за державою. На забезпечення

соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, витрачаються значні ресурси, до роботи залучається велика кількість фахівців, проте ефективність усіх зусиль непропорційно мала, адже протягом останніх років в Україні дитяче сирітство як суспільне явище має постійну тенденцію до поглиблення. Багатоманітність причин, що породжують сирітство, актуалізує питання дослідження об'єктивних чинників, що стимулюють процеси втрати дитиною батьківського піклування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема дитячого сирітства є багатоаспектною. З психолого-педагогічної точки зору її розглядають І.В.Пеша, І.М.Трубавіна, О.В.Яковенко, І.В.Артемчук, І.В.Ченбай. Соціально-правовому захисту позиротілих дітей присвячені праці О.М.Потопахиної, О.О.Коваленко, В.Ю.Москалюк, Ю.Ю.Черновалюк. Наслідки трансформаційних процесів у державі та їх вплив на становище та соціальне самопочуття населення, зокрема дітей та молоді, широко висвітлюються у виданнях багатьох наукових установ НАН України. Однак зазначимо, що проблема сирітства комплексно не досліджувалася в умовах сучасного українського суспільства.

Мета статті - дослідити сучасний стан дитячого сирітства в Україні, виокремити основні чинники, що поглиблюють процеси втрати дитиною батьківського піклування та запропонувати шляхи вдосконалення державної політики щодо соціального захисту дітей.

Виклад основного матеріалу. Після проголошення Україною незалежності спостерігається підвищення уваги до соціальних проблем дитинства, насамперед це пов'язано зі складною демографічною ситуацією в країні, яка характеризується величезним зменшенням чисельності населення через падіння народжуваності, зростання смертності та еміграцію. Починаючи з 1991 р. смертність в Україні вдвічі перевищує народжуваність. Це призводить до зменшення чисельності дітей та зниження їх питомої ваги в загальній кількості населення. Зокрема, у 1991 р. частка дітей становила 25,5% від усього населення країни [1, с. 7], а за даними 2010 р. вона становить усього 17,7% [2], тобто скоротилася на 7,8 відсоткових пункта. Така динаміка змін призводить до подальшого старіння населення.

На фоні складної демографічної ситуації особливо актуально постає питання існування явища дитячого сирітства. Так, у 2010 р. зареєстровано 98 119 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Це понад 1% усіх дітей в Україні. При цьому, якщо на заході країни таких дітей менше 1%, то в південних та східних регіонах - 1,9-2% [2].

Протягом останніх років спостерігається незначне зменшення кількості позиротілих дітей, проте зазначену тенденцію не можна вважати стійкою та оптимістичною, адже вона відбувається на фоні загального зменшення кількості дітей в Україні. Так, частка позиротілих серед усіх дітей віком від

0 до 17 років, починаючи з 2006 р., стабільно висока і становить 1,2% (див. таблицю).

Динаміка кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

Рік	Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	Частка посиротілих серед загальної кількості дітей
2003	96 112	0,9 %
2004	97 590	1,02 %
2005	97 829	1,1 %
2006	102 912	1,2 %
2007	102 924	1,2 %
2008	103 542	1,2 %
2009	100 787	1,2 %
2010	98 119	1,2 %

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Складовою явища дитячого сирітства є бездоглядність, яка виштовхує дітей на вулицю, призводить до позбавлення батьків батьківських прав. На жаль, в Україні не проводиться систематичний аналіз та дослідження питань дитячої бездоглядності, тому до складу офіційних статистичних даних щодо кількості посиротілих дітей не входять фактичні дані стосовно дитячої бездоглядності, так званого "прихованого сирітства". Це призводить до малоефективного контролю з боку держави та суспільства за утриманням і вихованням дітей у неблагополучних сім'ях, сприяє зростанню в українському суспільстві категорії дітей, які залишилися без піклування батьків.

Незважаючи на те, що точних статистичних даних щодо масштабів зазначеного явища немає, опосередковано про розмах дитячої бездоглядності в Україні свідчать дані щодо сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах. Так, у загальному банку даних сімей у складних життєвих обставинах у 2009 р. перебувало 103156 сімей, де утримувалося 202212 дітей, тобто 2,5% всіх дітей в країні [3, с. 91]. До основних причин, за яких сім'ї були поставлені на облік, відносять: занедбання дітей, наркотична або алкогольна залежність батьків, відбування покарання батьками в місцях позбавлення волі тощо.

Соціальним супроводом центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у 2009 р. було охоплено лише 24% від загального числа сімей, які перебували на обліку і потребували допомоги. Відповідно 78 853 сім'ї (76%) та 149782 дітей (74%) залишилися поза увагою державних структур [3, с. 91].

Отже, зростання дитячої бездоглядності є певним наслідком недостатньої уваги держави та суспільства до соціальних проблем сімей із дітьми, що провокує поглиблення сирітства в Україні.

До об'єктивних причин, що впливають на поширення явища дитячого сирітства, належить низка взаємопов'язаних чинників: економічна нестабільність, зміна моральних орієнтирів суспільства, криза інституту сім'ї, асоціальна поведінка дорослих, зростання кількості розлучень, збільшення неповних сімей та позашлюбних народжень тощо.

Зазначимо, що Україна традиційно належала до країн із високим рівнем шлюбності, проте останнім часом відмічається загальна тенденція до зменшення реєстрації шлюбів. При цьому кількість дітей, народжених поза шлюбом, зростає. Якщо станом на 1990 р. частка таких дітей становила лише 11,2%, то у 2010 р. - 21,9% від усіх новонароджених, тобто кількість таких дітей зросла вдвічі і кожен п'ятий малюк в Україні є позашлюбним [4, с. 51].

Автором проаналізовано співвідношення між кількістю дітей, народжених поза шлюбом, та кількістю дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування протягом 2006-2010 рр. у розрізі регіонів України.

Встановлено, що протягом п'яти останніх років найменша кількість позашлюбних дітей в Україні реєструється в Тернопільській, Львівській, Рівненській, Волинській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях: в межах 7-13% при середньому показнику по Україні 21,1% у 2006 р. та 21,9 у 2010 р.

Найбільший відсоток немовлят, народжених поза шлюбом, спостерігається у Миколаївській, Херсонській, Кіровоградській, Запорізькій областях, Автономній Республіці Крим. Значно перевищують середні показники по Україні в Одеській, Луганській, Донецькій областях.

При цьому аналіз кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, свідчить про те, що найнижча частка посиротілих реєструється знову ж таки у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Закарпатській, Рівненській, Чернівецькій областях (менше 1%, при середньому показнику по Україні 1,2%).

Стабільно висока частка дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, серед загальної кількості дитячого населення спостерігається у Миколаївській, Херсонській, Одеській, Донецькій, Дніпропетровській, Кіровоградській областях (в межах від 1,6% до 2,1%).

Таким чином, спостерігаються регіональні відмінності та взаємозв'язки між досліджуваними явищами. На півдні та сході України поширена позашлюбна народжуваність. Східні індустріальні області та південь України одночасно є "лідерами" стосовно високої частки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що є наслідком послаблення сімейних цінностей, зміною репродуктивної поведінки жінки, втратою морально-ціннісних орієнтирів тощо.

Для західних регіонів України народження дітей поза шлюбом є нетиповим. Найменша кількість посиротілих дітей також фіксується на заході

країни, що пояснюється сильними сімейними традиціями, важливою роллю релігії, традиційним укладом життя сімей, взаємозв'язком між шлюбністю та народжуваністю дітей у цих регіонах.

Отже, в процесі розробки державної політики, спрямованої на запобігання втраті дитиною батьківського піклування, необхідно враховувати регіональні особливості прояву кризових процесів у сімейному середовищі.

Наступним чинником, що зумовлює існування явища дитячого сирітства, особливо соціального, є збільшення кількості неблагополучних сімей, які не виконують свої функції через алкогольну, наркотичну залежність. "Рівень споживання алкогольних напоїв в Україні вийшов з-під контролю й досяг критичної межі - 12 літрів алкоголю та 60 літрів пива на людину в рік. Ці показники дозволили Україні зайняти місце серед шести (з 50) країн Європи з найвищими темпами зростання рівня вживання алкоголю. Наслідки такої інертності держави в питаннях контролю за вживанням алкоголю стали для нашого генофонду катастрофічними" [5, с. 410].

Зростання вживання міцних алкогольних напоїв населенням призводить до аномально високої смертності. Крім того, діти, в чийх сім'ях спостерігаються асоціальні прояви, звикають до бездоглядності, страждають від сімейного насильства і тому більшість свого часу проводять поза межами домівки. Підтвердженням цього слугують статистичні дані щодо контингенту дітей у закладах соціального захисту. Так, протягом 2009 р. у притулках для дітей утримувалася значна кількість неповнолітніх, які самовільно залишили свої сім'ї та займалися бродяжництвом - 31,4% від загальної кількості дітей [2].

"Національна практика підтверджує, що діти з сімей нарко- і алкозалежних батьків достатньо часто опиняються серед дітей, позбавлених батьківського піклування. Шляхів переходу у соціальні сироти два: позбавлення батьків батьківських прав і вихід дитини з рідної сім'ї на пошуки іншого життя" [6].

Таким чином, поширене вживання алкогольних, наркотичних речовин дорослим населенням - потужна соціально небезпечна хвороба, яка характеризується загрозливими масштабами і безпосередньо впливає на збільшення кількості соціального та біологічного сирітства. Саме тому на часі впровадження цілеспрямованої, ефективної антиалкогольної політики в Україні.

Особливої уваги суспільства потребують також діти, які виховуються у неповних сім'ях. Сьогодні спостерігається зростання кількості домогосподарств із дітьми, у яких немає одного чи обох батьків. Як наслідок, діти з неповних сімей позбавлені достатньої уваги та піклування батьків. Вони потрапляють до притулків, центрів соціально-психологічної реабілітації, перебувають на обліку органів внутрішніх справ за скоєння злочинів та правопорушень. Наприклад, найбільшу кількість вихованців притулків для дітей становлять діти з неповних сімей: 63,4% у 2010 р. проти 52,7% у 2007 р. [2].

Окремою групою ризику для дітей залишитися без піклування батьків є народження немовлят неповнолітніми матерями. За даними офіційних джерел, у пологових будинках понад 600 новонароджених щороку поповнюють ряди "соціальних сиріт" у перші години життя [7, с. 177].

Якщо 2-3 десятиліття тому більшість українських юнаків та дівчат після закінчення середньої школи не мали досвіду сексуальних стосунків, то у 2006 р., за даними опитування, здійсненого Українським інститутом соціальних досліджень ім. О.Яременка, в різних регіонах України до досягнення 15-16 років його мали більше чверті підлітків, а в групі юнаків-першокурсників ПТУ навіть більше половини (причому більше 60% з них повідомили, що набули цього досвіду до 14 років) [7, с. 70]. Таким чином, демократизація суспільства привнесла в життя поряд з позитивом, негативні моменти, як от "сексуальну революцію", наслідком якої стали вільні моральні норми і принципи.

Вважаємо, що група дітей, які народжені неповнолітніми матерями, має багато спільних рис із групою дітей, батьки яких виховувалися в інтернатних закладах. Це пояснюється тим, що система державної опіки належним чином не вирішує питання щодо забезпечення випускників житлом, робочими місцями тощо. Неповнолітні батьки з категорії випускників шкіл-інтернатів, як правило, не готові до самостійного життя, у тому числі до виховання та утримання майбутніх дітей. У статистичних даних та соціологічних дослідженнях систематично не виокремлюються зазначені групи дітей. Тому сьогодні складно давати оцінку впливу цих факторів на збільшення кількості посиротілих дітей. Проте вплив існує. Свідченням цьому є емпіричний досвід поповнення інтернатних закладів дітьми, батьки яких у свій час були їх випускниками.

В Україні досі гострою залишається проблема бідності. Упродовж останніх десяти років рівень бідності в домогосподарствах з дітьми значно перевищує рівень бідності домогосподарств без дітей. Тобто значна частина дітей живе в нужді, яка може негативно впливати на інтелектуальний потенціал дитини, провокувати соціальне сирітство. У 2009 р. рівень бідності домогосподарств з дітьми становив 32%, що на 12,4% більше ніж у домогосподарствах без дітей. Стабільно високий рівень бідності спостерігається в сім'ях з двома дітьми та багатодітних сім'ях. У 2009 р. він становив 39,6% у сім'ях з двома дітьми, 53,8% у сім'ях з трьома дітьми та 72,3% у сім'ях з чотирма дітьми і більше [8]. При цьому фахівці у сфері охорони дитинства звертають увагу на те, що суттєву частку неблагополучних сімей складають саме багатодітні родини - з трьома та більше дітьми.

Необхідно акцентувати увагу і на проблемі ВІЛ/СНІДу. Станом на кінець 2010 р. на обліку в медичних закладах України перебувало 9408 ВІЛ-інфікованих дітей, з них хворі на СНІД - 704 особи. Продовжилася тенден-

ція попередніх років до збільшення чисельності ВІЛ-інфікованого дорослого населення, особливо жінок (45% від загальної чисельності ВІЛ-інфікованих), більшість яких репродуктивного віку і народжує дітей. При цьому спостерігається висока смертність хворих на СНІД. За помірним сценарієм частка смертей від СНІДу серед усіх дорослих (15-49 років) збільшиться протягом 2004-2014 рр. у 2,7 раза серед чоловіків та у 3,5 раза - серед жінок. У 2014 р. приблизно третина всіх смертей серед дорослих чоловіків і майже дві третини серед дорослих жінок будуть спричинені СНІДом [9, с. 23]. Отже, поширення епідемії ВІЛ/СНІДу спровокує поступове збільшення кількості дітей, які залишаться без піклування батьків у зв'язку зі смертю останніх.

Проведений аналіз дав змогу зробити такі *висновки та пропозиції*:

1. Проблема дитячого сирітства в Україні поглиблюється на фоні взаємообумовлених чинників: демографічних, економічних, психолого-етичних, медичних. Державна політика щодо соціального захисту дітей, які залишилися без піклування батьків, повинна враховувати взаємообумовлені фактори, що провокують втрату дітьми батьківського піклування. Ситуація, що склалася в державі на сьогодні, вимагає посилення уваги до проблем сімей з дітьми та потребує створення цілісної, комплексної системи державної сімейної політики.

2. Одним із критеріїв оцінки якості системи соціального захисту дітей, що сформувалася в державі, є загальна кількість дітей, які залишилися без піклування батьків. В Україні явище дитячого сирітства набуло загрозливих масштабів. Тому актуальним залишається питання розробки національної стратегії запобігання дитячому посиротінню.

3. Інституційно-кадрове забезпечення державної політики щодо соціального захисту дітей, які залишилися без піклування батьків, повинне відповідати адекватним потребам регіонів, враховувати тенденції щодо сходу та заходу України.

4. Потребує перебудови механізм допомоги бездоглядним дітям, у тому числі вітчизняна система статистичного забезпечення державної політики у сфері соціального захисту посиротілих дітей.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з необхідністю поглибленого аналізу правового механізму реалізації державної політики щодо соціального захисту дітей, які залишилися без піклування батьків.

Список використаних джерел

1. Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2005 р. - К. : Держ. ін-т розвитку сім'ї та молоді, 2006. - 143 с.

2. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства : стат. зб. / Держ. ком. статистики України ; ред. І. Калачова. - К., 2010. - Режим доступу : <http://www.ditu.gov.ua/statistics>

3. Забезпечення рівних можливостей та прав дітей в умовах зростання ризиків бідності населення. Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2009 р. / М-во України у справах сім'ї, молоді та спорту : Держ. департамент з усиновлення та захисту прав дітей ; Держ. ін-т розвитку сім'ї та молоді / А. Г. Зінченко, Т. Ф. Алексеєнко, С. Ю. Аксьонова та ін. - К. : Бланк-Прес, 2010. - 152 с.

4. *Ничипоренко С. В.* Молодіжна сімейна політика в Україні / С. В. Ничипоренко. - Умань : Видавець "Сочінський", 2011. - 217 с.

5. *Дрозд Ю. В.* Адміністративно-правові заходи, спрямовані на зменшення шкоди, пов'язаної з уживанням алкоголю / Ю. В. Дрозд, І. В. Мельник // Митна справа. - 2011. - № 1 (73). - Ч. 2. - С. 410-414.

6. *Комарова Н. М.* Фактори ризику дітей залишитися без батьківської опіки / Н. М. Комарова // Публікації Державного інституту сімейної та молодіжної політики [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.dipsm.org.ua/all/1321>

7. Бідність та нерівні можливості дітей в Україні / [Л. М. Черненко, С. В. Полякова, А. Г. Реут та ін.] ; за ред. Е. М. Лібанової. - К. : Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України ; Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) ; Укр. центр соц. реформ, 2009. - 288 с.

8. Про результати аналізу виконання комплексної програми забезпечення реалізації стратегії подолання бідності / Бюлетень підготовлено за матеріалами Звіту про результати аналізу виконання Комплексної програми забезпечення реалізації Стратегії подолання бідності. - К. : Рахункова палата України, 2011. - 33 с.

9. *Баранова Н.* Соціально-економічні наслідки епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні: прогнозування, моделювання, оцінка / Н. Баранова, З. Медвідь, Н. Поляк // Україна: аспекти праці. - 2006. - № 1. - С. 19-25.